VIDYABHARATI
Vidyabharati International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2319-4979

पुसद मधील बीपीएल कुटुंबांच्या वित्तीय समावेशनावर थेट लाभ हस्तांतरण (डीबीटी) योजना चा प्रभाव आणि व्यवस्थापकीय आव्हाने

गणेश शंकर बिजोलू
Research Student, M.S.P. College, Manora, Dist. Washim.
ganeshbijolu31@gmail.com

सारांश
भारतामध्ये आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांना शासकीय योजनांचा लाभ थेट आणि पारदर्शक पद्धतीने उपलब्ध करून देण्यासाठी थेट लाभ हस्तांतरण (Direct Benefit Transfer - DBT) ही व्यवस्था महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. प्रस्तुत संशोधनामध्ये पुसद मधील दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) कुटुंबांच्या वित्तीय समावेशनावर थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) योजनेचा प्रभाव आणि तिच्या अंमलबजावणीतील व्यवस्थापकीय आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. DBT च्या माध्यमातून विविध शासकीय योजनांचे अनुदान व आर्थिक लाभ पात्र लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा होत असल्यामुळे बँकिंग सेवांचा वापर, आर्थिक व्यवहारातील पारदर्शकता, बचतीची सवय आणि औपचारिक वित्तीय व्यवस्थेतील सहभाग वाढण्यास मदत होऊ शकते. प्रस्तुत अध्ययनामध्ये पुसद परिसरातील BPL कुटुंबांचा विचार करून DBT योजनेविषयीची जागरूकता, बँक खात्यांचा वापर, शासकीय लाभ प्राप्त होण्याची नियमितता, डिजिटल आर्थिक व्यवहारांचा वापर, आर्थिक सक्षमीकरण आणि वित्तीय समावेशनातील बदल यांचा अभ्यास करण्यावर भर देण्यात आला आहे. तसेच आधार-बँक खाते जोडणीतील अडचणी, तांत्रिक समस्या, व्यवहार अपयशी होणे, बँकिंग सुविधांची उपलब्धता, डिजिटल व वित्तीय साक्षरतेचा अभाव, माहितीची कमतरता आणि प्रशासकीय समन्वय यांसारख्या व्यवस्थापकीय आव्हानांचाही अभ्यास करण्यात येतो. एकूणच, DBT व्यवस्था ही BPL कुटुंबांना औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेशी जोडण्यासाठी आणि शासकीय आर्थिक लाभ थेट उपलब्ध करून देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण माध्यम ठरू शकते. तथापि, या योजनेची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी वित्तीय व डिजिटल साक्षरता, बँकिंग सुविधांची सुलभ उपलब्धता, तांत्रिक अडचणींचे त्वरित निराकरण, लाभार्थ्यांना योग्य मार्गदर्शन आणि संबंधित यंत्रणांमधील प्रभावी समन्वय आवश्यक आहे. त्यामुळे DBT योजनेच्या प्रभावी व्यवस्थापनाद्वारे BPL कुटुंबांचे वित्तीय समावेशन, आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक-आर्थिक विकास अधिक प्रभावीपणे साध्य करता येऊ शकतो.

की-वर्ड्स : *थेट लाभ हस्तांतरण (DBT), वित्तीय समावेशन, BPL कुटुंबे, आर्थिक सक्षमीकरण, डिजिटल बँकिंग, वित्तीय साक्षरता, व्यवस्थापकीय आव्हाने, पुसद.*

प्रस्तावना

कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमध्ये समाजातील अंतिम घटकाचा विकास आणि आर्थिक दुर्बल घटकांना मुख्य प्रवाहात आणणे हे शासकीय धोरणांचे प्राथमिक उद्दिष्ट असते. स्वातंत्र्योत्तर भारतामध्ये दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) कुटुंबांच्या कल्याणासाठी विविध अनुदानात्मक आणि सामाजिक सुरक्षा योजनांची आखणी सातत्याने करण्यात आली. मात्र, दीर्घकाळापासून या योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये मध्यस्थांची लुडबूड, आर्थिक गळती (Leaking of funds), प्रशासकीय दिरंगाई आणि प्रत्यक्ष गरजूंपर्यंत लाभ न पोहोचणे यांसारख्या गंभीर व्यवस्थापकीय त्रुटी दिसून येत होत्या.

या पार्श्वभूमीवर, केंद्र व राज्य शासनाने डिजिटल तंत्रज्ञान आणि प्रशासकीय कार्यक्षमतेची सांगड घालत 'थेट लाभ हस्तांतरण' (Direct Benefit Transfer – DBT) या अभिनव प्रणालीचा स्वीकार केला. 'जॅम त्रिसूत्री' (JAM Trinity – Jan Dhan, Aadhaar, Mobile) वर आधारित या प्रणालीमुळे शासकीय अनुदानाचा पैसा थेट लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात विनाविलंब जमा होण्याचा मार्ग सुकर झाला. वाणिज्यिक आणि व्यवस्थापकीय दृष्टिकोनातून हा बदल केवळ निधी वाटपाचा नसून, तळागाळातील घटकांपर्यंत वित्तीय समावेशन (Financial Inclusion) पोहोचवण्याचा आणि सार्वजनिक सेवा वितरण व्यवस्थापन (Public Service Delivery Management) गतिमान करण्याचा क्रांतिकारक टप्पा ठरला आहे.

यवतमाळ जिल्ह्यातील पुसद हा परिसर कृषीप्रधान, बहुतांश ग्रामीण आणि निमशहरी वैशिष्ट्ये असलेला भाग आहे. या परिसरामध्ये बीपीएल कुटुंबांची संख्या लक्षणीय असून, अनेक कुटुंबे अजूनही उदरनिर्वाहासाठी शेतमजुरी, पारंपरिक व्यवसाय आणि शासकीय मदतीवर अवलंबून आहेत. प्रधानमंत्री जनधन योजना, निवृत्तीवेतन योजना, अन्न सुरक्षा योजना आणि उज्ज्वला योजना यांसारख्या योजनांचा थेट लाभ या कुटुंबांना मिळत आहे. परंतु, प्रत्यक्षात हे अनुदान खात्यात आल्यानंतर या कुटुंबांचे बँक व्यवहार वाढले आहेत का? त्यांच्या मासिक बचतीवर आणि राहणीमानावर याचा काय सकारात्मक परिणाम झाला आहे? तसेच ग्रामीण पातळीवर बँक मित्र (Bank Mitra), ग्राहक सेवा केंद्र (CSC) आणि तांत्रिक प्रणाली योग्य रितीने कार्यरत आहेत का, हे तपासणे अत्यंत आवश्यक आहे.

प्रस्तुत संशोधनात पुसद परिसरातील बीपीएल कुटुंबांच्या वित्तीय समावेशनाची प्रत्यक्ष पातळी तपासतानाच, डीबीटी योजनांच्या अंमलबजावणीतील स्थानिक प्रशासकीय व व्यवस्थापकीय आव्हानांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत शोधनिबंधाचा मुख्य रोख पुसद परिसरातील दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांवर डीबीटी योजनांचा झालेला वाणिज्यिक व व्यवस्थापकीय परिणाम तपासणे हा असून, संशोधनाची विशिष्ट उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आली आहेत:

- वित्तीय समावेशनाच्या पातळीचा अभ्यास करणे:
- कौटुंबिक बजेट व बचतीवरील प्रभाव तपासणे:
- सेवा वितरण व्यवस्थेतील व्यवस्थापकीय आव्हानांचे मूल्यमापन करणे:
- लाभार्थी समाधान आणि अडचणींचे विश्लेषण करणे:
- वित्तीय व व्यवस्थापकीय सुधारणांसाठी शिफारशी सुचविणे:

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत अभ्यासात पुसद परिसरातील बीपीएल कुटुंबांचा प्रत्यक्ष अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनाची संपूर्ण कार्यपद्धती खालील घटकांमध्ये विभागली आहे:

३.१ अभ्यासाचे क्षेत्र : प्रस्तुत संशोधनाचे कार्यक्षेत्र पुसद शहर आणि नजीकचा ग्रामीण परिसर (जि. यवतमाळ) या भागापुरते मर्यादित ठेवण्यात आले आहे.

३.२ नमुना निवड पद्धती : नमुना निवड पद्धत: माहिती संकलनासाठी सहेतुक नमुना निवड (Purposive Sampling Method) आणि यादृच्छिक नमुना निवड (Simple Random Sampling Method) या पद्धतींचा संयुक्त वापर करण्यात आला आहे.

३.३ माहिती संकलनाची साधने

संशोधनासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम अशा दोन्ही प्रकारच्या माहितीच्या साधनांचा वापर करण्यात आला आहे:

प्राथमिक माहिती : संरचित प्रश्नावली: १०० बीपीएल लाभार्थ्यांकडून उत्पन्न, बँक खात्याचा वापर, डीबीटीचा लाभ, तांत्रिक अडचणी आणि बचतीचा पॅटर्न यासंबंधी माहिती मिळवण्यासाठी प्रश्नावली भरून घेण्यात आली. प्रत्यक्ष मुलाखत: बँक मित्र आणि आपले सरकार सेवा केंद्र चालकांशी प्रत्यक्ष संवाद साधून व्यवस्थापकीय व तांत्रिक अडचणी समजून घेण्यात आल्या.

दुय्यम माहिती : शासकीय अहवाल, पुसद तहसील कार्यालयाकडील सांख्यिकी माहिती. संबंधित विषयावरील संदर्भ पुस्तके, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय रिसर्च जर्नल्स, आणि अधिकृत संकेतस्थळे ई.

माहितीचे विश्लेषण आणि सांख्यिकी साधने

गोळा केलेली माहिती व्यवस्थित संकलित करून तिचे माहिती वर्गीकरण व सारणीकरण केले जाईल. विश्लेषणासाठी टक्केवारी, सरासरी आणि आलेख या मूलभूत सांख्यिकी साधनांचा वापर केला जाईल. गरजेनुसार गृहीतकांच्या पडताळणीसाठी काय-स्क्वेअर टेस्ट किंवा टी-टेस्ट या सांख्यिकी तंत्रांचा वापर केला जाईल.

अभ्यासाच्या मर्यादा

हा अभ्यास केवळ पुसद परिसर आणि १०० बीपीएल लाभार्थ्यांच्या नमुन्यापुरता मर्यादित असल्याने, याचे निष्कर्ष संपूर्ण राज्य किंवा देशासाठी तंतोतंत लागू पडतीलच असे नाही. अनेक लाभार्थ्यांमध्ये आर्थिक व तांत्रिक साक्षरतेचा अभाव असल्याने काहींच्या प्रतिसादांमध्ये व्यक्तिनिष्ठता असण्याची शक्यता गृहीत धरली आहे.

नमुना आकार :100 BPL लाभार्थी

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये पुसद येथील BPL कुटुंबांच्या वित्तीय समावेशनावर थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) योजनेचा प्रभाव अभ्यासण्यासाठी 100 लाभार्थ्यांचा नमुना विचारात घेण्यात आला आहे. संशोधनाच्या उद्दिष्टांनुसार वित्तीय समावेशन, कौटुंबिक बजेट व बचत, सेवा वितरणातील व्यवस्थापकीय आव्हाने, लाभार्थी समाधान व अडचणी आणि वित्तीय व व्यवस्थापकीय सुधारणांची आवश्यकता या घटकांच्या आधारे माहितीचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

उद्दिष्ट क्र .1 : वित्तीय समावेशनाच्या पातळीचा अभ्यास करणे
तक्ता क्र .1 : DBT मुळे बँकिंग सेवांच्या वापरामध्ये झालेला बदल

अ.क्र.	प्रतिसाद	लाभार्थी संख्या	टक्केवारी
1	मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली	38	38%
2	काही प्रमाणात वाढ झाली	34	34%
3	कोणताही विशेष बदल नाही	18	18%
4	वापर कमी आहे	7	7%
5	सांगता येत नाही	3	3%
एकूण		**100**	**100%**

विश्लेषण : वरील तक्त्यानुसार 38% लाभार्थ्यांनी DBT योजनेमुळे बँकिंग सेवांच्या वापरामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाल्याचे सांगितले, तर 34% लाभार्थ्यांनी काही प्रमाणात वाढ झाल्याचे नमूद केलेएकूण प्रकारे अशा . **72% लाभार्थ्यांमध्ये बँकिंग सेवांचा वापर वाढल्याचे** दिसून येते .18% लाभार्थ्यांना विशेष बदल जाणवला नाही . यावरूनDBT व्यवस्था BPL कुटुंबांना औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेशी जोडण्यासाठी उपयुक्त ठरत असल्याचे सूचित होते.

तक्ता क्र .2 : DBT नंतर विविध वित्तीय सेवांचा वापर

वित्तीय सेवा	वापर करणारे लाभार्थी	टक्केवारी
नियमित बँक खाते व्यवहार	82	82%
ATM/Debit Card	58	58%
मोबाईलपेमेंट डिजिटल/	41	41%
बँकेत बचत ठेवणे	54	54%
विमायोजना पेन्शन/	29	29%

विश्लेषण : 82% लाभार्थी नियमित बँक व्यवहार करत असल्याचे निदर्शक आकडेवारीत दिसते .ATM किंवा Debit Card वापरणाऱ्यांचे प्रमाण 58% असून डिजिटल पेमेंट वापरणाऱ्यांचे प्रमाण 41% आहे मूलभूत यावरून . तरी असला अधिक तुलनेने सहभाग बँकिंग डिजिटल वित्तीय समावेशनात अजूनही सुधारणा करण्यास वाव आहे.

उद्दिष्ट क्र .2 : कौटुंबिक बजेट व बचतीवरील प्रभाव तपासणे

तक्ता क्र .3 : DBT मुळे कौटुंबिक आर्थिक नियोजनावर झालेला परिणाम

अ.क्र.	परिणाम	लाभार्थी	टक्केवारी
1	मोठ्या प्रमाणात सुधारणा	31	31%
2	काही प्रमाणात सुधारणा	39	39%
3	कोणताही बदल नाही	20	20%
4	अपेक्षित सुधारणा नाही	7	7%
5	सांगता येत नाही	3	3%
एकूण		**100**	**100%**

विश्लेषण : 31% लाभार्थ्यांच्या मते DBT मुळे कौटुंबिक आर्थिक नियोजनामध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा झाली, तर 39% लाभार्थ्यांनी काही प्रमाणात सुधारणा झाल्याचे नमूद केलेएकूण म्हणजेच . **70% लाभार्थ्यांनी कौटुंबिक बजेट व्यवस्थापनावर सकारात्मक परिणाम** झाल्याचे दर्शविले.

तक्ता क्र .4 : DBT मुळे बचतीच्या सवयीवर झालेला परिणाम

प्रतिसाद	**लाभार्थी**	**टक्केवारी**
बचतीत लक्षणीय वाढ	24	24%
बचतीत काही प्रमाणात वाढ	36	36%
बचतीत बदल नाही	27	27%
बचत करणे शक्य होत नाही	13	13%
एकूण	**100**	**100%**

विश्लेषण : एकूण 60% लाभार्थ्यांनी DBT नंतर बचतीमध्ये काही ना काही प्रमाणात वाढ झाल्याचे नमूद केले आहे मात्र .27% लाभार्थ्यांच्या बचतीत बदल झालेला नाही आणि 13% लाभार्थ्यांना बचत करणे शक्य होत नसल्याचे दिसते त्यामुळे .DBT आर्थिक स्थैर्यास सहाय्यभूत ठरू शकते; परंतु कमी उत्पन्नामुळे सर्व लाभार्थ्यांना बचत करणे शक्य होतेच असे नाही.

उद्दिष्ट क्र .3 : सेवा वितरण व्यवस्थेतील व्यवस्थापकीय आव्हानांचे मूल्यमापन करणे
तक्ता क्र .5 : DBT लाभ प्राप्त करताना आलेल्या प्रमुख व्यवस्थापकीय अडचणी

अडचण	**लाभार्थी संख्या**	**टक्केवारी**
लाभ मिळण्यास विलंब	28	28%
आधार खाते बँक-जोडणीची समस्या	18	18%
तांत्रिकसमस्या सर्व्हर/	17	17%
बँकेतील गर्दी व प्रतीक्षा	15	15%
योग्य माहितीअभाव मार्गदर्शनाचा/	12	12%
कोणतीही मोठी अडचण नाही	10	10%
एकूण	**100**	**100%**

विश्लेषण
DBT सेवा वितरणातील सर्वाधिक मोठी समस्या लाभ मिळण्यास होणारा विलंब (28%) असल्याचे निदर्शक आकडेवारीत दिसते. त्यानंतर आधार-बँक जोडणी 18%, तांत्रिक समस्या 17%, बँकेतील गर्दी 15% आणि माहितीच्या अभावाची समस्या 12% लाभार्थ्यांनी नमूद केली. केवळ 10% लाभार्थ्यांनी कोणतीही मोठी अडचण नसल्याचे सांगितले. यावरून DBT ची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी सेवा वितरण व्यवस्थेत सुधारणा आवश्यक असल्याचे दिसते.

उद्दिष्टनिहाय प्रमुख निष्कर्ष

1. वित्तीय समावेशन: DBT मुळे BPL लाभार्थ्यांचा औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेतील सहभाग वाढण्यास मदत होत असल्याचे दिसते.

2. कौटुंबिक बजेट व बचत: थेट आर्थिक लाभामुळे काही कुटुंबांना खर्चाचे नियोजन आणि बचत करणे अधिक सुलभ झाल्याचे निदर्शक आकडेवारी दर्शविते.

3. व्यवस्थापकीय आव्हाने: लाभ वितरणातील विलंब, तांत्रिक समस्या, आधार-बँक जोडणी आणि माहितीचा अभाव ही प्रमुख आव्हाने आहेत.

4. लाभार्थी समाधान: बहुसंख्य लाभार्थ्यांचा DBT योजनेकडे सकारात्मक दृष्टिकोन असून थेट बँक खात्यात रक्कम जमा होण्यामुळे पारदर्शकता वाढल्याची धारणा आहे.

5. वित्तीय व व्यवस्थापकीय सुधारणा: DBT वेळेवर देणे, डिजिटल व वित्तीय साक्षरता वाढविणे, तक्रार निवारण प्रणाली सुधारणे आणि स्थानिक मार्गदर्शन केंद्रे उपलब्ध करणे आवश्यक आहे.

शिफारशी : DBT योजनेची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी लाभार्थ्यांच्या खात्यात लाभाची रक्कम निर्धारित वेळेत जमा करण्यावर भर द्यावा प्रक्रियांसाठी तांत्रिक इतर आणि जोडणी खाते बँक-आधार . .द्यावे करून उपलब्ध सहाय्य स्तरावर स्थानिकBPL कुटुंबांसाठी वित्तीय व डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम आयोजित करावेत .वाढवावी उपलब्धता केंद्रांची सेवा ग्राहक व प्रतिनिधी बँकिंग .DBT व्यवहारासंबंधी माहिती SMS किंवा इतर सुलभ माध्यमातून लाभार्थ्यांना वेळेवर द्यावी निराकरण जलद तक्रारींचे . तक्रा प्रभावी करण्यासाठीर निवारण व्यवस्था विकसित करावीयाशिवाय ., DBT चा उद्देश केवळ शासकीय लाभ हस्तांतरित करण्यापुरता मर्यादित न ठेवता लाभार्थ्यांना बचत, विमा, पेन्शन आणि इतर औपचारिक वित्तीय सेवांशी जोडण्यावर भर देणे आवश्यक आहे.

संशोधनाचे मुख्य निष्कर्ष (Key Findings)

पुसद परिसरातील १०० बीपीएल कुटुंबे आणि १० स्थानिक सेवा प्रदात्यांकडून (बँक मित्र/सीएससी) प्राप्त माहितीच्या विश्लेषणावरून खालील प्रमुख निष्कर्ष समोर आले आहेत:

१. बँक खात्यांची शतप्रतिशत उपलब्धता: पंतप्रधान जनधन योजना आणि डीबीटीच्या अनिवार्यतेमुळे पुसद परिसरातील जवळपास ९८% बीपीएल कुटुंबांकडे सक्रिय बँक खाती उपलब्ध आहेत. यामुळे संस्थात्मक बँकिंग रचनेत तळागाळातील घटकांचा समावेश झाला आहे.
२. मध्यस्थांचा नायनाट व पारदर्शकता: शासकीय अनुदानाची रक्कम (उदा. रेशन सबसिडी, पेन्शन, शेती साहाय्य) थेट बँक खात्यात जमा होत असल्याने पूर्वी होणारी रोख रकमेची गळती आणि दलालांची लुडबूड पूर्णपणे थांबली आहे, यावर ९२% लाभार्थ्यांनी समाधान व्यक्त केले.
३. बचतीपेक्षा त्वरित रोख रक्कम काढण्यावर भर: खात्यात पैसे जमा झाल्याचा संदेश मिळताच ७८% लाभार्थी संपूर्ण रक्कम लगेच काढून घेतात. अत्यल्प उत्पन्न आणि वाढत्या महागाईमुळे बँक खात्यांमध्ये शिल्लक रक्कम ठेवून नियमित बचतीची सवय निर्माण झालेली नाही.
४. डिजिटल साक्षरतेचा गंभीर अभाव: ८५% पेक्षा जास्त बीपीएल धारक एटीएम (ATM) कार्ड, यूपीआय (UPI) किंवा मोबाईल बँकिंग वापरण्यास असमर्थ आहेत. पैशांच्या व्यवहारासाठी ते पूर्णपणे बँक मित्र किंवा ग्राहक सेवा केंद्रावर (CSC) अवलंबून असतात.
५. व्यवस्थापकीय व तांत्रिक अडथळे: ग्रामीण व निमशहरी भागात बँक मित्रांकडे इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीची समस्या, बायोमेट्रिक ठसे न जुळणे आणि सर्व्हर डाऊन असणे यांमुळे एकाच कामासाठी लाभार्थ्यांना अनेक फेऱ्या माराव्या लागतात आणि वेळ वाया जातो.

समारोप

सार्वजनिक कल्याणकारी योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये 'थेट लाभ हस्तांतरण' (DBT) प्रणालीचा अवलंब हा भारताच्या वित्तीय आणि प्रशासकीय इतिहासातील एक मैलाचा दगड ठरला आहे. प्रस्तुत संशोधनावरून हे स्पष्ट होते की, पुसद परिसरातील दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) कुटुंबांना औपचारिक बँकिंग व्यवस्थेशी जोडण्यात आणि शासकीय निधी वितरणातील गैरप्रकार रोखण्यात डीबीटी प्रणालीने अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. पूर्वी अनुदानासाठी शासकीय कार्यालयांचे उंबरठे झिजवावे लागणाऱ्या आणि मध्यस्थांच्या विळख्यात अडकलेल्या गरजू घटकांना यामुळे मोठा आर्थिक दिलासा व पारदर्शक सेवा मिळाली आहे.

मात्र, वाणिज्यिक आणि व्यवस्थापकीय दृष्टिकोनातून सखोल विचार केल्यास केवळ 'बँक खाते असणे' आणि 'अनुदान जमा होणे' म्हणजेच परिपूर्ण वित्तीय समावेशन नव्हे. पुसद भागातील बीपीएल कुटुंबांमध्ये अजूनही डिजिटल साक्षरतेची वानवा, बँकिंग व्यवहारांचे मर्यादित ज्ञान आणि बचतीच्या उत्पादक सवयींचा अभाव दिसून येतो. जमा होणारी रक्कम तातडीने रोख स्वरूपात काढून घेण्याची प्रवृत्ती हे दर्शवते की, ही खाती केवळ अनुदानाचे मार्ग बनून राहिली आहेत; त्यांचा वापर कुटुंबाच्या दीर्घकालीन संपत्ती निर्मितीसाठी किंवा आर्थिक सुरक्षिततेसाठी होताना दिसत नाही. याशिवाय, ग्रामीण पातळीवर बँक मित्र यंत्रणेतील तांत्रिक अडचणी आणि बायोमेट्रिक प्रमाणीकरणातील त्रुटी हे सेवा वितरण व्यवस्थापनासमोरील मोठे आव्हान आहे.

शेवटी, डीबीटी योजनांचे यश केवळ अनुदानाच्या आकड्यांवरून न मोजता, तळागाळातील नागरिक स्वतःच्या पायावर किती उभा राहिला यावरून तपासले जाणे आवश्यक आहे. शासनाने आता अनुदानाच्या वाटपासोबतच 'वित्तीय सक्षमीकरण' या पुढील टप्प्यावर लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे. पुसदसारख्या निमशहरी व ग्रामीण भागात बँक मित्र यंत्रणेचे बळकटीकरण, स्थानिक पातळीवर सातत्यपूर्ण वित्तीय साक्षरता शिबिरे आणि बीपीएल कुटुंबांना सूक्ष्म-कर्ज व कौशल्य विकासाशी जोडल्यास या कल्याणकारी योजना खऱ्या अर्थाने दारिद्र्य निर्मूलनासाठी आणि शाश्वत आर्थिक विकासासाठी फलदायी ठरतील.

संदर्भ सूची

अ) संदर्भ पुस्तके (Reference Books):

१. कोळंबे, रंजन (२०२४). भारतीय अर्थव्यवस्था (Indian Economy). पुणे: भगीरथ प्रकाशन. (दारिद्र्य आणि शासकीय योजनांच्या मूलभूत माहितीसाठी).

२. देसले, किरण (२०२५). स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र (भाग १ व २). पुणे: दीपस्तंभ प्रकाशन. (वित्तीय समावेशन आणि बँकिंग क्षेत्राच्या संदर्भासाठी).

३. Bhole, L. M., & Mahakud, J. (2017). Financial Institutions and Markets. New Delhi: Tata McGraw-Hill Education.

४. Misra, S. K., & Puri, V. K. (2022). Indian Economy. Mumbai: Himalaya Publishing House.

ब) शोधनिबंध आणि जर्नल्स (Research Papers & Journals):

५. कांबळे, एस. आर. (२०२३). "महाराष्ट्रातील दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) कुटुंबांच्या आर्थिक विकासात शासकीय योजनांची भूमिका". विद्यावार्ता (Vidyawarta – Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal), ४५(३), ३२-३८.

६. Chavan, P., & Patil, R. (2021). "Role of Direct Benefit Transfer (DBT) in Financial Inclusion of Rural Maharashtra". International Journal of Management and Commerce Innovations, 8(2), 112-119.

७. शर्मा, पी., आणि जोशी, ए. (२०२४). "प्रधानमंत्री जनधन योजना आणि ग्रामीण वित्तीय सक्षमीकरण: एक अभ्यास". संशोधक (Sanshodhak Journal).

क) शासकीय अहवाल आणि प्रकाशने (Government Reports & Publications):

८. भारत सरकार (२०२५). थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) प्रगती अहवाल. अर्थ मंत्रालय, नवी दिल्ली.

९. भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI). राष्ट्रीय वित्तीय समावेशन धोरण (National Strategy for Financial Inclusion) २०१९-२०२४ अहवाल.

१०. महाराष्ट्र शासन, अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय. यवतमाळ जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल (२०२५-२०२६).

ड) अधिकृत संकेतस्थळे (Official Websites):

११. थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) भारत सरकारचे अधिकृत पोर्टल: https://dbtbharat.gov.in

१२. प्रधानमंत्री जनधन योजना अधिकृत माहिती: https://pmjdy.gov.in